“OLLONAZAR OLCHINBEK” DOSTONIDAGI ETNOGRAFIK VA MAISHIY LINGVOKULTUREMALARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Safarova Fotima Hasanovna,
Xalqaro innovatsion universitet magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodining nodir namunalaridan biri bo‘lgan “Ollonazar Olchinbek” dostoni etnografik va maishiy lingvokulturemalar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kiyim-kechak, taom-nafaqa hamda uy-ro‘zg‘or turmushiga oid til birliklari xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatini aks ettiruvchi lingvomadaniy kod sifatida ko‘rib chiqiladi. Muallif dostondagi to‘n, salla, belbog‘, palov, tuz-namak, o‘tov, dasturxon kabi lingvokulturemalarning semantik-uslubiy xususiyatlarini hamda ular orqali ifodalangan ijtimoiy-madaniy ma’nolarni ochib beradi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, doston tilidagi bunday birliklar shunchaki ashyoviy nom emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, mentaliteti va qadriyatlar tizimini o‘zida mujassam etgan lingvomadaniy yodgorlikdir.*

Kalit so‘zlar: *lingvokulturema, etnografik leksika, maishiy leksika, “Ollonazar Olchinbek” dostoni, lingvokulturologiya, milliy mentalitet, moddiy madaniyat, xalq dostoni tili.*

Аннотация. *В данной статье анализируется эпос «Оллоназар Олчинбек» – один из ценных образцов узбекского устного народного творчества – с точки зрения этнографических и бытовых лингвокультурем. В исследовании языковые единицы, связанные с одеждой, пищей и предметами домашнего обихода, рассматриваются как лингвокультурный код, отражающий материальную и духовную культуру народа. Автор раскрывает семантико-стилистические особенности таких лингвокультурем эпоса, как тон (халат), чалма, пояс, плов, соль-хлеб, юрта, дастархан, а также выражаемые через них социально-культурные значения. Результаты анализа показывают, что подобные единицы в языке эпоса являются не просто предметными наименованиями, а лингвокультурным памятником, воплощающим историческую память, менталитет и систему ценностей народа.*

Ключевые слова: *лингвокультурема, этнографическая лексика, бытовая лексика, эпос «Оллоназар Олчинбек», лингвокультурология, национальный менталитет, материальная культура, язык народного эпоса.*

Annotation. *This article analyzes the epic “Ollonazar Olchinbek”, one of the valuable examples of Uzbek oral folk art, from the perspective of ethnographic and everyday linguoculturemes. The study examines language units related to clothing, food, and household items as linguocultural codes reflecting the material and spiritual culture of the people. The author reveals the semantic and stylistic features of such linguoculturemes in the epic as to‘n (robe), salla (turban), belbog‘ (belt/sash), palov (pilaf), tuz-namak (bread and salt), o‘tov (yurt), and dasturxon (tablecloth/feast), as well as the socio-cultural meanings expressed through them. The results of the analysis show that such units in the language of the epic are not merely object names but a linguocultural monument embodying the historical memory, mentality, and value system of the people.*

Key words: *linguocultureme, ethnographic vocabulary, everyday vocabulary, epic “Ollonazar Olchinbek”, linguoculturology, national mentality, material culture, epic language.*

KIRISH

Til – xalq ma’naviyatining, tarixi va turmush tarzining ko‘zgusidir. Xalq og‘zaki ijodi namunalari, xususan, dostonlar tilida saqlanib qolgan lingvokulturemalar orqali millatning bir necha asrlik moddiy va ma’naviy hayoti haqida boy ma’lumot olish mumkin. So‘nggi yillarda tilshunoslikda lingvokulturologik yo‘nalishning rivojlanishi bilan xalq dostonlari tilini shu nuqtai nazardan o‘rganish dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylandi. Zero, doston matnlarida qayd etilgan har bir kiyim, taom yoki uy-ro‘zg‘or buyumi nomi ortida ma’lum bir davr, hudud va ijtimoiy tabaqaning madaniy kodi yashiringan bo‘ladi.

Ushbu maqolaning maqsadi – o‘zbek xalq dostoni “Ollonazar Olchinbek” matni asosida etnografik va maishiy lingvokulturemalarni aniqlash, ularni tematik guruhlarga ajratib tasniflash hamda har bir guruhning lingvomadaniy mazmunini ochib berishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: 1) dostondagi kiyim-kechakka oid lingvokulturemalarni aniqlash va tahlil qilish; 2) taom hamda mehmondo‘stlikka oid birliklarning ramziy-madaniy mazmunini yoritish; 3) turmush va uy-ro‘zg‘orga oid lingvokulturemalarning ijtimoiy-madaniy vazifasini ko‘rsatib berish.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy ahamiyati shundaki, u lingvokulturologiya va folklorshunoslik fanlari kesishmasida amalga oshirilib, xalq og‘zaki ijodi namunalarini yangi metodologik nuqtai nazardan – lingvomadaniy kod sifatida – tahlil qilish imkonini beradi. Amaliy ahamiyati esa olingan natijalarning oliy ta’lim muassasalarida “Lingvokulturologiya”, “Folklorshunoslik”, “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” kabi fanlarni o‘qitishda, shuningdek, lug‘atshunoslik va tarjimashunoslik sohalarida qo‘llanilishi mumkinligi bilan belgilanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA ADABIYOTLARNING TAHLILI

Tadqiqotda tavsifiy (deskriptiv) metod, komponent tahlil, kontekstual tahlil hamda lingvokulturologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Til birliklari, birinchi navbatda, doston matnidan uzluksiz namuna olish yo‘li bilan aniqlandi, so‘ngra ular semantik-tematik guruhlarga ajratildi va har bir guruh alohida-alohida madaniy-konseptual jihatdan sharhlandi. Tahlil jarayonida doston matnidan olingan she’riy va nasriy parchalar dalil sifatida keltirilib, ularning lingvomadaniy mazmuni ochib berildi.

TADQIQOT NATIJALARI

“Ollonazar Olchinbek” dostonida xalqimizning o‘tmishdagi turmush tarzi, moddiy

madaniyati, urf-odatlari va estetik qarashlari etnografik va maishiy lingvokulturemalar orqali yorqin namoyon bo‘ladi. Doston matnidagi kiyim-kechak, taomnomalar va uy-ro‘zg‘or buyumlari shunchaki ashyo emas, balki ma’lum bir davr, hudud (asosan vohalararo dostonchilik muhiti) va ijtimoiy tabaqalanishni ko‘rsatuvchi lingvomadaniy kodlardir. Tahlil natijalarini quyidagi uchta yirik tematik guruhga ajratib ko‘rsatish mumkin.

Kiyim-kechak nomlarini ifodalovchi lingvokulturemalar. Dostonda kiyimlar qahramonlarning yoshi, jinsi va, eng muhimi, ularning jamiyatdagi mavqeyini (shoh, bek, cho‘pon, dushman) belgilab beradi.

To‘n (chopon, kimxob to‘n) – erkaklar kiyimining asosi bo‘lib, doston tilida uning matosiga qarab ijtimoiy holat aniqlanadi. Kimxob to‘n, shoyi chopon bek va shohlarga xos bo‘lsa, oddiy xalq yoki safardagilar uchun gudari to‘n (mustahkam, yo‘l kiyimi) ishlatiladi. Dostonda Buxoroga yetib borgan Ollonazar va Omonbek baxshilar aytishuvida g‘olib chiqqach, Buxoro amiri g‘olibga to‘n kiydirishni buyuradi: “Devonbek hozir bo‘ldi. Amir buyurdi: “Sodda, xalqdan chiqqan qo‘ng‘irot baxshisi Ollonazarga amirlik xazinasidan to‘n yopilsin!”. Bu o‘rinda to‘nning nafaqat xalq dostonlarida, balki o‘zbek xalqi turmushida ham alohida mavqega ega ekanligi o‘z badiiy isbotini topgan.

Sallayi sharif / salla – qahramonlarning iymoni, diyonati va erkaklik g‘ururi ramzi bo‘lib, dostonlarda salla kiygan siymolar ko‘pincha elning oqsoqollari, donishmandlari sifatida gavdalanadi.

Belbog‘ (qasqon belbog‘ / belboq) – erkak kishining kuchi, jangovarlik shayligi va mardligini ifodalovchi madaniy ramz. “Belini mahkam bog‘lash” iborasi doston tilida lingvokulturema sifatida xizmat qiladi.

Jelek / kashta ro‘mol kabi birliklar esa ayollar go‘zalligi, ibosi va iffatini aks ettiruvchi lisoniy-madaniy birliklardir. Doston qahramoni Gulandomning tasviri berilgan misralarda ro‘mol, zirak, tilla uzuk, ipak chizim, amirkan ko‘ylak, kavush kabi kiyim-zeb-ziynat unsurlari orqali ayol go‘zalligi va boyligining badiiy talqini yaratiladi.

Taom va mehmondo‘stlikka oid lingvokulturemalar. O‘zbek xalq dostonlarida taom va dasturxon tushunchasi mehmondo‘stlik, saxovat hamda qasam-u ahd tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq. Dostonda Azonkorning boyi Xonkeldi mehmonlarni kutib olish jarayonida qo‘ylar so‘yilishi, tandirga go‘sht tiqilishi, qozonlarda ovqat qaynatilishi kabi tafsilotlar orqali o‘zbek mehmondo‘stligi va saxovatining yorqin manzarasi chiziladi.

Tuz-namak (tuz ichmoq / tuzini oqlamoq) – bu shunchaki oziq-ovqat tushunchasi emas, balki sadoqat, vafo va do‘stlik ramzi bo‘lgan eng kuchli lingvokulturemalardan biridir. “Tuz-namakni unutmaslik” tushunchasi doston qahramonlarining axloqiy kodeksini belgilaydi. Xonkeldi boy xonadonidan tuz totgan Olchinbek unga bergan non-tuzlariga rozi bo‘lib, qaytib kelib xizmat qilishga va’da beradi – bu o‘rinda “tuz totmoq” iborasi mehr-oqibat, sadoqat va do‘stlik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

Palov (osh / to‘y oshi) – katta to‘ylar, g‘alaba quvonchi yoki aziz mehmon kutish marosimlari bilan bog‘liq bosh taom bo‘lib, doston tilida to‘kin-sochinlik va birlik timsoli sifatida qo‘llaniladi. Xonkeldi boy xonadonida Ollonazar va Omonbekni mehmon qilish tasviri (“qozon-qozon palovlar, qaynatma sho‘rvalar”) buning yorqin dalilidir.

Qurti-pishloq / talqan – yo‘l taomi, qahramonlarning uzoq safarga tayyorgarligini ifodalovchi etnografik birliklar bo‘lib, cho‘l va tog‘ sharoitiga moslashgan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi hayot tarzining lisoniy aksidir.

Sharbat / qimiz kabi ichimliklar esa g‘alabani nishonlash yoki saroy hayotining hashamatini, shuningdek, qahramonlarga jismoniy quvvat bag‘ishlovchi shifobaxsh ichimliklarni ifodalaydi.

Turmush va uy-ro‘zg‘orga oid lingvokulturemalar. Bu guruh doston qahramonlarining yashash tarzi, makoni va kundalik yumushlari bilan bog‘liq ashyoviy madaniyat elementlarini o‘z ichiga oladi.

Oq uy (o‘tov) – an’anaviy ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi o‘zbeklarning turar joy majmuasi bo‘lib, dostonda Xonkeldi boyning boy-badavlat o‘tovi tasvirlanadi: baxmal bonatdan tikilgan, ipak kiyiz bilan bezatilgan, atrofida sarhovuz va gulhovuz joylashgan o‘tov tasviri orqali boylik va farovonlik ramziyati ifodalanadi.

Dasturxon (oq dasturxon) – baraka, mehmondo‘stlik va ochiq ko‘ngillik ramzi. Dostonda dasturxon yozilishi bilan oilaviy va qabilaviy munosabatlarning iliqligi, mehmonga bo‘lgan cheksiz hurmat ifodalanadi. Gulandomning Ollonazar va Omonbekni kutib olish sahnasida dasturxonga qo‘yilgan oq novvot qovun, qatiq, qaymoq, yong‘oq, pista, bodom, patir, tandir go‘sht kabi taomlar sanog‘i o‘zbek dasturxonining an’anaviy boyligini aks ettiradi.

O‘choq / qozon – oilaviy barqarorlik, hayotning davomiyligi va o‘choq boshining muqaddasligi bilan bog‘liq tushunchalar. “Qozoni olovdan tushmaslik” iborasi saxovat va boylik ma’nosidagi madaniy metonimiya sifatida talqin qilinadi.

MUNOZARA

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, “Ollonazar Olchinbek” dostonidagi etnografik va

maishiy lingvokulturemalar uch bosqichli semantik yuk tashiydi: birinchidan, ular ashyoning nomini bildiradi (denotativ ma’no); ikkinchidan, ijtimoiy mavqe, yosh, jins kabi belgilarni ko‘rsatadi (konnotativ-ijtimoiy ma’no); uchinchidan, umuminsoniy va milliy qadriyatlar – sadoqat, mehmondo‘stlik, saxovat, mardlik – ni ifodalaydi (madaniy-simvolik ma’no). Ushbu uch qatlamlilik lingvokulturemani oddiy realiyadan farqlab turadigan asosiy xususiyatdir. Shuningdek, tuz-namak, to‘n kiydirish, dasturxon yozish kabi marosimiy-lingvistik birliklarning takrorlanishi doston tilida barqaror formulalar (klişe iboralar) tizimini yuzaga keltirganini ko‘rsatadi, bu esa dostonchilik an’anasining o‘ziga xos badiiy-uslubiy xususiyati sifatida baholanishi mumkin.

XULOSA

“Ollonazar Olchinbek” dostonidagi kiyim-kechak, taom va turmushga oid lingvokulturemalar xalqimizning o‘tmishdagi moddiy-ma’naviy hayotini, ijtimoiy tabaqalanishini va axloqiy-estetik qarashlarini o‘zida mujassam etgan boy lingvomadaniy manba hisoblanadi. Doston tilidagi har bir kiyim, taom yoki uy-ro‘zg‘or buyumi nomi shunchaki ashyoviy nom emas, balki xalqimizning real tarixiy-etnografik hayotini, o‘ziga xos o‘zbekona mentalitetini va madaniy o‘zligini til qatlamida asrab-avaylab kelayotgan jonli yodgorlikdir. Tadqiqot natijalari o‘zbek xalq dostonlari tilini lingvokulturologik jihatdan o‘rganishning istiqbolli yo‘nalish ekanligini, shuningdek, bu boradagi tadqiqotlarni boshqa dostonlar («Alpomish», «Go‘ro‘g‘li» turkumi va boshqalar) materialida qiyosiy tarzda davom ettirish mumkinligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari. Yuz jildlik. 8-jild. – Toshkent, 2016.
2. O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari. Yuz jildlik. 7-jild. – Toshkent, 2015.
3. https://inlibrary.uz/index.php/zdift/article/view/117721
4. http://xiuresearch.com/index.php/xiu/article/download/9/5
5. https://journal.namspi.uz/articles_public_file/63fb7061134c1a65e8052f5236bcd332.pdf